

**МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ТӨРӨЛ САДАН, УДАМ УГСААГ ЗААДАГ
ЗАРИМ ҮГИЙН УТГЫН ТУХАЙ**

Ж.Сэржээ*

Өөрийн уг язгуурынхаа түүхийг өндөр дээд өвгөөсөө эхлэн аман болон бичгийн хэлбэрээр дамжуулан хойч үедээ үлдээх уламжлал монголчуудын дунд нэн эрт үүсч, өөрсдийн уг гарал, угсаагаа сайн мэдэж байсныг түүхийн олон баримт гэрчилдэг. XIII зууны монголчуудын тухай Персийн түүхч Рашид-ад-Дин: *“Эдгээр бүх аймгууд яруу тодорхой удам угсааны түүхтэй. Учир нь монголчуудын заншил бол өвөг дээдсийнхээ удам угсааг залган санаж, төрсөн үр хүүхдэдээ зааж сургадаг. Ийнхүү тэд уг язгуурынхаа тухай үгсийг хүмүүсийн хүртээл болгодог учраас тэдний дунд яс угсаа, овог аймгаа мэдэхгүй хүн нэг ч үгүй”* гэж бичиж байв. /1952: 13-р тал/

“Монголын нууц товчоо”-нд 1162 онд төрсөн Чингис хаан Тэмүүжиний уг гарлыг VIII зууны үеэс буюу түүний эртний өвөг дээдэс Бөртэ Чино, Гоо Марал нарын үеэс эхлэн түүнийг хүртэл 23 үеийн хүмүүсийг нэг бүрчлэн нэрлэн жагсаасан байна. Бас Монгол улсын үндэсний номын санд 8109/96 дугаартай хадгалагдаж буй “Бэда хэмээх Монгол улсын анхны ноён Бөртэ чино” Гоо марал хоёроос эхлэн Түшээт хан Гомбодорж, Сэцэн хан Шолой нарын үр хүүхдүүдийг хүртэл 42 үеийн угсаа залгамжийг үзүүлсэн угийн бичиг хадгалагдаж байна. Энэ угийн бичиг нь 100х352 см хэмжээтэй, давхарлан наасан муутуу цаасан дээр хар, улаан бэх хэрэглэн бийрээр бичсэн гар бичмэл бөгөөд Монгол улсын түүх соёлын хосгүй үнэт дурсгалын бүртгэлд орсон бүтээл юм. Ийнхүү өөрийн уг гарлаа, сайтар мэдэж, цус ойртолтоос сэргийлэн хамгаалж байсны үр дүнд монголчууд цөөн ч гэсэн олон мянган жил саруул ухаан, чийрэг биетэй, эрэмгий зоригтой, дайчин ард түмэн байж чадсан юм. Судалгааны ном зохиолуудаас үзвэл монголчууд хүчирхэг төр улсаа байгуулж байхдаа ч өнөөгийнхөөсөө олон хүнтэй байсангүй. Тухайлбал, 1247 оны тооллогоор 2 сая орчим, Юань улсын үед 2,5 сая монгол хүн байжээ. /1:140/

Монголчууд нэн эрт үеэс эхлэн өөрсдийн уг гарал, удам судар, овог аймаг, төрөл саднаа ийнхүү сайн мэдэж байсан нь олон үг, хэллэг, нэр томъёогоор дамжин монгол хэлэнд маань хэрхэн тусч үлдсэнийг монгол хэлний тайлбар толь болон орчуулгын толь бичгүүдээс харж болно. Харамсалтай нь, өнөө цагийн олон монгол хүн өөрийн овог, удам угсаагаа мэдэхээ больсон болохоор тэдгээрийг нэрлэн заадаг үгсийн утгыг ч бас нарийн ялгаж мэдэхгүй болсон байна. Тухайлбал, энэ зууны эхэн хүртэл хүмүүсийн албан ба албан бус харилцаанд овог хэрэглэхгүй, зөвхөн эцгийн /эхийн/ нэр, өөрийн нэр

* МУИС, МХСС-ийн багш, доктор, профессор

хоёрыг хэрэглэж байснаас **“овог”** гэдэг үгийг эцэг /эх/-ийн нэр хэмээн ойлгодог болсон байлаа. Өөрөөр хэлбэл монголчууд овог хэрэглэж байсны гэрч болж аливаа хүний бичиг баримтанд **овог нэр** гэсэн асуулт хэлбэрээр энэ үг үлдсэн байв. Харин өнөөдөр монголчууд овог гэдэг бол эцгийн /эхийн/ нэр биш, түүнээс асар өргөн агуулгатай өөр ойлголт юм байна гэдгийг мэддэг болжээ. Гэхдээ олон хүн, түүний дотор иргэний бүртгэлийн байгууллагын ажилтнууд хүртэл овог гэхийн оронд **ургийн овог** хэмээн ярих болсон байна. Энэ бол эцэг эхийн чинь нэр биш, жинхэнэ овог чинь юм шүү гэдгийг л ийнхүү ургийн овог гэдэг үгээр тодотгоод байгаа бололтой. Тэгвэл овгийг овог л гэх ёстой. Ураг гэдэг үг бол өөр утгатай үг билээ. Иймд ургийн овог хэмээн хэлэх, ярих нь буруу юм. Арав гаруй жилийн өмнөхийг бодвол овог гэдэг үгийн утгыг илүү ойлгодог болсон өнөөгийн монголын иргэдэд ураг хэмээх үгтэй хоршин хэлж будлиан үүсгэх шаардлагагүй.

ОВОГ гэдэг үгийг **Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар тольд**: 1. Ясан төрлийн холбоотой хүмүүсийн өвөг дээдсээс уламжлагдсан нэр, *овог аймаг* /нэг угсаанаас гаралтай хүмүүсийн нэгдэл/, *овог удам* /өвөг дээдсийн угсаа гарал/, **Я.Цэвэлийн тайлбар тольд**: “*Ясан төрлийн удам угсааны үе уламжилсан нэр, омог*”, **Хорин нэгтийн тайлбар тольд**: **овог** - нэг төрлийг нэг овог хэмээмүй, **овогтой** – нэг төрлийг нэг овогтой хэмээмүй, бас бус хүнийг тэр овогтой хүн, энэ овогтой хүн хэмээн хэлэлцмүй, **Хорин наймт тайлбар тольд**: аливаа хүний уг язгуурыг **овог** хэмээмүй. Овог язгуур хэмээн холбож хэлэлцмүй гэсэн бол, **С.Шагжийн тайлбар тольд**: **овог** – угсааны ясыг, **овогтой** – нэг ястайг нэг овогтой хэмээмүй, Норжин, Ман Мөрөн нарын эрхлэн найруулсан **“Монгол хэлний толь”**-д: овог – 2. Ясан төрлийн удам угсаа бүхий хүмүүсийн үе уламжилсан нэр гэх мэтээр манай гол тайлбар толиудад тайлбарласан байна. Түүнээс гадна хоёр болон олон хэлний орчуулгын толиудад энэ үгийг хэрхэн ойлгож дүйцэх үг оноосныг үзвэл: 1895 онд Санкт – Петербургт хэвлэгдсэн **К.О.Голстунскийн “Монгол-орос толь бичиг”**-т “*Овог – род, семейство, родовое имя, фамилия*” гэж оноосон бол 1844 онд Казаньд хэвлэгдсэн **О.Ковалевскийн “Монгол-орос-франц толь бичиг”**-т “*фамилия, род, колено*” хэмээн тайлбарласан байх бөгөөд хамгийн сүүлд буюу 2001 онд Москва хотод хэвлэгдсэн **“Монгол-орос дэлгэрэнгүй их толь”**-д “*овог-2. Фамилия*” гэж оноогоод **овог нэр** – фамилия и имя, *таны овог нэр хэн бэ?* – как ваше имя и фамилия ? гэх мэтийн жишээ авчээ. **Үүнээс үзвэл овог гэдэг нь хэн нэгэн хүний эцгийн нэр биш, харин тэр хүний ясан төрлийн бүх хүнийг нийтэд нь нэрлэсэн нэр гэдэг нь тодорхой байна.**

Монголчуудын дунд лавтайяа мянга гаруй жил хэрэглэгдэж, үгийн санд нь гүн гүнзгий орсон “монгол хүний овог”-ийг арав гаруйхан жилийн өмнө сэргээн хэрэглэсэн бөгөөд өнөөдөр Монгол улсын иргэний бүртгэлд 95 мянга гаруй овог байгаа ба тэдний дотор боржигин овог хамгийн олон буюу нийт хүний 14% -ийг эзэлж байна. Боржигин овог бусдаасаа олон байгаа нь дэлхийн аль ч улс оронд зарим овог түгээмэл тархсан байдаг зүй тогтлоос ангид үзэгдэл биш юм. Гэвч монголчуудын овгийг дахин устгахыг, бүр ядвал “удам” гэдэг үгээр солихыг санаархагчид өнөө ч байсаар байгааг дашрамд дурдах нь зүйтэй. Тэдний саналаар бол, 2012 онд шинээр олгох **иргэний үнэмлэх дээр** монголчуудын хэдэн зуун жил хэрэглээд ирсэн Овгийн нэр, эцэг эхийн нэр, өөрийн нэр гэсэн асуултын оронд **Удмын нэр, аав ээжийн нэр, өөрийн нэр** гэсэн асуулт бичих гэнэ. Тэд энэ санаагаа хэрэгжүүлэхийн тулд хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төсөл санаачлаад Монгол улсын Ерөнхийлөгчийн дэргэдэх **“Иргэний танхим”**-д

“Удмаа мэдэж эрхэмлэгээ” нэртэй хэлэлцүүлгийг энэ оны 1-р сарын 24-нд хийсэн байна. Аливаа хэлний ямар ч үгийг хэн нэгэн хүн дуртай үедээ устгах юмуу өөр үгээр сольж болдоггүй. Өөрөөр хэлбэл тэмээг ямаа гэж нэрлэж болдоггүйтэй адил овгийг удам хэмээн нэрлэж болохгүй гэдгийг мэддэггүй шинжлэх ухааны докторууд /нэг биш/ байдаг юм байна. Овог, удам хэмээх хоёр үгийн утга тэмээ ямаа хоёр шиг ялгаатайг дараах толь бичгүүдийн тайлбараас төвөггүй мэдэж болно.

Өнөөгийн монголчуудын дунд **УГ, УДАМ, УГСАА, УРАГ, ТӨРӨЛ, САДАН** гэх мэтийн үгсийг янз бүрээр ойлгож, толь бичгүүдэд ч янз бүрээр тайлбарлаж байгаад анхаарлаа хандуулж, нэгэн мөр болгон цэгцэлж, нэгдсэн ойлголттой болох шаардлага зүй ёсоор тавигдаж байна. Тухайлбал: **С.Шагжийн тайлбар тольд** : **Уг** - аливаа юмны анх үүслийг нь, бас өвс модны үндэсний этгээдийг нь, **Угсаа** - аливаа төрлийн хүнийг, **Удам** -ургийг, бас нэг овгийн хүнийг, **Ураг** - аливаа худ ургийн хамаат хүнийг хэмээн тайлбарласан бол **Хорин нэгтийн тайлбар тольд**: **Уг** - аливаа үндэс эхийг уг хэмээмүй, **Угсаа** - төрөл аймгийн анх нь нэгэн язгуураас үндэслэн үржсэн бөгөөд уг утга зан чанар нэгэн адилаар угсаа хэмээмүй, **Удам** – нэг овгийн хүнийг удам хэмээмүй, жич ургийн хүнийг мөн ураг удам хэмээн хэлэлцмүй, **Ураг** – аливаа худ овгийн хамаат хүнийг цөм ураг хэмээмүй, Жич эцэг эхийг мөн **төгс ураг** хэмээн хэлэлцмүй, **Төрөл** – нэг овгийн ах дүү нарын зэргийг төрөл хэмээмүй гэж тайлбарласан байна.

Хорин наймт тайлбар тольд: **Угсаа** – төрөл аймгийн анх нь нэгэн язгуураас үндэслэн үржсэн бөгөөд уг утга, зан чанар нэгэн адилаар угсаа хэмээмүй, **Удам** – нэг овгийн хүнийг удам хэмээмүй. Жич ургийн хүнийг мөн ураг удам хэмээн хэлэлцмүй. **Ураг** – Эхнэрүүд бие шалтгаантай болоод тогтносныг ураг хэмээмүй. Аливаа худ ургийн хамаат хүнийг цөм ураг хэмээмүй. Жич эцэг эхийг мөн **төгс ураг** хэмээн хэлэлцмүй. **Төрөл** – нэгэн өвгөөс үржсэнийг нь төрөл хэмээмүй. **Садан** – төрөл ургийн үр хүүхэд бүхнийг аймаг садан хэмээмүй. Бас ураг садан хэмээн холбож хэлэлцмүй. **Хамаа** - эцгийн төрөл, эхийн ураг ураг сүлбээ бүхнийг цөм хамаа хэмээмүй. Бас хамаатай хэмээмүй. **Я.Цэвэлийн тайлбар тольд**: **Уг** - 1. Ёзоор, язгуур, 2.үүсгэл, анх эх; угийн бичиг /гэрийн үеийн бичиг/, **Угсаа** – 1. Үндэс, сурвалж; үндэс угсаа, яс угсаа, 2. Угсаа залгамжлах /хаад ноёдын хөвгүүд, төрлийн хүмүүсээс тэдний хэргэм зэрэг, тушаалыг залгамжлан авах/, **Удам** – 1. Угсаа төрөл; угсаа удам, удам судар, удам судрыг дуудах /хүний өвөг дээдэс угсааг сөхөж өгүүлэх/, **Ураг** – 1. Худ худгуйн хамаатан; ураг төрөл, ураг садан, ураг тогтох /хөвгүүн охин хоёроо эр эм болгохоор хэлэлцэж тохирох/, ураг бололцох /эр эмийг холбож худ худгуй болох/ **Төрөл** – 2. Садан; *садан төрөл, төрөл садан, ураг төрөл, цусан төрөл /эхийн төрөл/, ясан төрөл /эцгийн төрөл/, төрлийн ах /нэг овгийн ах/, төрлийн дүү /нэг овгийн дүү/, Садан* – хамаатан, төрөл; *садан төрөл, эцгийн садан, холын садан, Хамаатан* – садан төрлийн хүмүүс; *хамаатан садан* хэмээн тус тус тайлбарлажээ.

Өвөр монголд 1999 онд хэвлэгдсэн “**Монгол хэлний толь**”-д: **Уг язгуур** – уг үүсэл, **уг удам** – өвөг дээдэс нэгтэй хүмүүсийн язгуур, **Угсаа** - нэр төр бүхий удам угсаа, **Угсаатан** – нэг язгуурынхан, **Удам** - 1. Угсаа, төрөл, 2. Цусан сүлбээгээр дамжин уламжилсан нэгдэлтэй онцлог шинж. **Удам угсаа** – хүн амьтны өвөг дээдэс, уг язгуур, **удам судар** – хүний өвөг дээдэс төрөл угсааг тэмдэглэсэн түүх бичиг, **удам тасрах** – үр хүүхэдгүй болж голомт харлах, **Ураг** – 1. Хүний эм чанарын үржлийн эс, 2. Эхийн хэвлийд тогтсон хүүхэд, 3. Гэр бүл болсон эр эмийн харьцаа, 4. Худ бололцсон хоёр

айлын харьцаа. *Ураг элгэн* – нагац зээ зэрэг цусан төрлийн харьцаагаар ойрхон хамаатан, *ураг удам* – цусан төрлийн харьцаат удам, *ураг садан* – ургийн харьцаанаас шалтгаалсан хамаатан, *ураг төрөл* – цусан төрлийн харьцаат хамаатан. **Төрөл** – 3. Яс цусны ойр удмын барилдлага бүхий хүн. *Ясан төрөл, цусан төрөл, ураг төрөл, садан төрөл*. **Садан** – сүлбээ холхон төрлийн харьцаа бүхий хүмүүс. **Хамаатан** – төрөл садан. гэх мэт тайлбар хийсэн байна.

2008 онд хэвлэгдэн гарсан таван боть **Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар тольд**: **Уг** – 1. Юмны ёзоор, язгуур; *уг язгуур* /эх үүсвэр/, 2. Хүн амьтан, бодис юмны үүсэл, эх; *уг гарал* /гарал үүсэл/, *угийн бичиг* /...удмын бичиглэл/ *уг эх* /а. жинхэнэ эх, б. Эхлэл үүсгэл/, **Угсаа** – 1. Үүсэл гарвал, үндэс гарвал, үндэс сурвалж; *угсаа эш* /гарал үүсэл/, *удам угсаа* /уг гарваль, гарваль үүсэл/, *үндэс угсаа* /үндэс сурвалж/, *яс угсаа* /яс үндэс/, *төрөл угсаа* /угсаа гарал, удам судар/, *угсаа үндэстэн* /гарал үүсэл, хэл, соёл нэгтэй хүмүүс/, 2. Хаад ноёдын удам залгамжлагч; *угсаа залгамжлах* /хаад ноёдын хөвгүүд, төрлийн хүмүүсээс тэдний хэргэм зэрэг, тушаалыг залгамжлан авах/, *угсаа төрөл* /цусан төрлийн удам бүхий хүмүүсийн сүлбээ/, *үүлдэр угсаа* /мал амьтны уг гарваль, угшил/, **Удам**, - угсаа, төрөл язгуур; *удам дагах, удам дамжих, удам залгах, удамтасрах, эцгийн удам* /эцгийн угсаа, төрөл/, *удам судар* /угсаа гарал, үүх түүх/, *овог удам* /өвөг дээдсийн угсаа гарал/, *уг удам* /угсаа гарал/, *ураг удам* /удам угсаа/, **Ураг** – 1. Угсаа төрөл; *алтан ураг* /Чингис хааны ургийн хүмүүс/, *ураг төрөл* /мах цусны холбоотой төрөл садан хүмүүс/, *ураг удам* /хүн амьтны уг угсаа/, *ураг элгэн* /бүх хамаатан садан цөм/, 2. Худ бололцсон хоёр айлын харьцаа; *ураг барилдах. ураг бололцох* /эр эмийг холбож худ худгүй болох/, **Төрөл** – 1. хүний амьдрах үе, нэгэн нас; 2. Садан; *төрөл хүмүүс* /садан хүмүүс, гарал угсаа нэгтэй хүмүүс/, *цусан төрөл* /эхийн төрөл/, *ясан төрөл* /эцгийн төрөл/, *төрөл садан* /хамаатан садан, мах цусны барилдлага бүхий хүмүүс/, *төрөл төрөгсөд* /хамаатан садан/, *төрөл угсаа* /угсаа гарал, удам судар/, *төрөл удам* /удам угсаа/, *ураг төрөл* /мах цусны холбоотой төрөл садан хүмүүс/, **Садан** – Хэвтээ чиглэлийн гарлын холбоотой хамаатан хүмүүс; *ойрын садан* /гарлын холбоо ойр хүн/, *холын садан* /гарлын холбоо хол хүн/, *эхийнсадан* /цусан төрлийн холбоотой хүн/, *эцгийн садан* /ясан төрлийн холбоотой хүн/, *амраг садан* /хань болон хамаатан хүмүүс/, *төрөл садан* /яс махны барилдлагатай хүмүүс/, *ураг садан* /а. Цусан төрлийн холбоо бүхий хамаатан хүмүүс, б. Худ ургийн хоорондын холбоо сүлбээ/, *хамаатан садан* /яс,цус, ураг төрлийн харилцаа холбоо/, *элгэн садан* /мах цусны холбоо бүхий төрөл хүмүүс, ойрын төрлийн хамаатан/, **Хамаатан** – Садан төрлийн хүмүүс; *холын хамаатан* /өөрийн ах дүүсийн хэн нэгэнтэй дам холбогдох садан төрлийн хүн/, *хамаатан садан* /ураг төрлийн хүмүүс/, *хамаатан сүлбээтэн* /хамаа сүлбээ бүхий хүмүүс/ хэмээн тайлбарласан тайлбаруудыг уншаад дээрх үгсийн жинхэнэ гол утгыг олж ойлгоход багагүй хүндрэлтэй учирна. Энэ нь манай монгол хэлний тайлбар толиуд дахь үгийн утгын тайлбар оновчгүй, шинжлэх ухааны үндэслэл гүехэн, учир шалтгааны холбоо муутай байгаагийн цөөхөн жишээ болно. Эдгээр тайлбаруудыг нэгтгэн үг тус бүрийнх нь гол утгыг тодорхойлохыг хичээе. Үүнд:

УГ –аливаа юмны анхны эх үүсвэр, язгуур хэмээх утгаар олонхи толь тайлбарласан байна. *уг эх* гэвэл анхны эх, *уг гарал* гэвэл эх үүсвэр, *угийн бичиг* гэвэл хүний язгуурын гарлыг заасан бичиг хэмээн ойлгож болно. Бас нэгэн эхээс үүдсэн төрөл хүмүүсийн дээд угийг заасан **УГСГАР** хэмээх үг бий. Хорин наймт тайлбар тольд: Аливаа юмын анх эхлэн үүдсэн үүсвэр үндсийг уг эх хэмээмүй. Бас хүний язгуур

үндсийг мөн уг эх хэмээх ч буй. Нэгэн салаанаас үржсэн хүүхэд дүү нарыг нэг угсгар хэмээмүй гэж тайлбарласан байна.

УГСАА, УДАМ гэсэн хоёр үгийн утгыг дээрх тайлбар толь бичгүүдэд хоёуланг нь бараг ижил утгаар: /үүсэл гарвал, үндэс гарвал, үндэс сурвалж;/ тайлбарласан байна. Тухайлбал, С.Шагж: **Угсаа** - аливаа төрлийн хүнийг, **Удам** -ургийг, бас нэг овгийн хүнийг, Хорин нэгтийн тайлбар тольд: **Угсаа** - төрөл аймгийн анх нь нэгэн язгуураас үндэслэн үржсэн бөгөөд уг утга зан чанар нэгэн адилыг угсаа хэмээмүй, **Удам** – нэг овгийн хүнийг удам хэмээмүй, жич ургийн хүнийг мөн ураг удам хэмээн хэлэлцмүй гэсэн нь хоёр толийн тайлбар удам гэдэг үгийн хувьд нийлж байгаа ба угсаа гэдэг үгийг С.Шагж “аливаа төрлийн хүн” гэсэн бол Хорин нэгтийн талбар тольд: “төрлийн анх, нэгэн язгуураас үндэслэсэн” гэж тайлбарлажээ.Тэгвэл Я.Цэвэл: **Угсаа** – 1. Үндэс, сурвалж; үндэс угсаа, яс угсаа, 2. Угсаа залгамжлах /хаад ноёдын хөвгүүд, төрлийн хүмүүсээс тэдний хэргэм зэрэг, тушаалыг залгамжлан авах/, **Удам** – 1. Угсаа төрөл; /угсаа удам, удам судар, удам судрыг дуудах /хүний өвөг дээдэс угсааг сөхөж өгүүлэх/, гэж удам гэдэг үгийг угсаа гэдэг үгээр нь тайлбарласан байна. Норжин Ман Мөрөн нарын Монгол хэлний тольд: **Угсаа** – нэр төр бүхий удам угсаа, **Удам** – угсаа төрөл гэсэн нь аль алины нь тодорхой тайлбар болж чадсангүй. Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар тольд: **Угсаа** – 1. Үүсэл, гарвал, үндэс, сурвалж; 2. Хаад ноёдын удам залгамжлагч; **Удам**, - угсаа, төрөл язгуур; /удам дагах, удам дамжих, удам залгах, удам тасрах, эцгийн удам /эцгийн угсаа, төрөл/, удам судар /угсаа гарал, үүх түүх/, овог удам / өвөг дээдсийн угсаа гарал/, уг удам /угсаа гарал/, ураг удам /удам угсаа/, хэмээн энэхүү хоёр үгийг үндсэндээ утгын ялгаагүй шахам тайлбарлаад удам угсаа, яс угсаа, үндэс угсаа хэмээх хоршоо үгсийг дурджээ. Монгол хэлний тайлбар толиудад ийнхүү будилсан, оновчгүй буруу тайлбар хийж байхад “Монгол-Орос дэлгэрэнгүй их толь”-д: **угсаа**- 1.происхождение, **удам**- 1.наследственность, преемственность, 2. Потомство, потомок, удамших- наследоваться, передаваться по наследству гэх мэтийн үг оноосон нь угсаа, удам гэсэн хоёр үгийн утгын ялгааг маш сайн гаргасан байна.

Орчин үед угсаа, удам хэмээх хоёр үгийн тус тусын нь утга ийнхүү бүдгэрснээс хүмүүс өөрийнхөө угсаа, удмыг ялгаж чадахгүй болсон байна. Энэ хоёр үг хоёулаа хүний уг гарал, залгамж хойч үеийг нь илэрхийлэх утгатай ч угсаа гэдэг нь одоо цагаас /би/ өмнөх үеийг, удам гэдэг нь одоо цаг /би/аас хойш үед хамаарах утгын нарийн ялгаатай юм. Өөрөөр хэлбэл угсаа гэдэг нь “уг язгуур, үндэс сурвалж, гарал” гэсэн утгатай бөгөөд угсаа гарал, үндэс угсаа, угсаа залгах, угсаа тасрах гэх мэтийн холбоо үг үүсгэдэг. Тэгвэл удам гэдэг үг маань “хэн нэгний залгамж хойчис” гэсэн утгатай ба удам сайтай, удам тасрах, удам дамжих, хааны удам, бөхийн удам, хурдан удмын морь гэх мэтийн холбоо үг үүсгэдэг. Удам гэдэг үг маань “залгамж, хойчис” гэсэн утгатай учраас угсаа хэмээх үг шиг “гарал, үндэс, язгуур” гэсэн үгтэй нийлж “удам гарал, удам үндэс, удам язгуур” гэх мэтээр холбоо үг үүсгэхгүй. Харин хоорондоо нийлж “удам угсаа” гэх холбоо үг үүсгэх ба энэ нь хүний өмнөх болон хойт үеийг нийтэд хамруулан хэлсэн утга илэрхийлнэ. Угсаатны бүлэг, угсаатны тархал, угсаатны судлал /угсаатны зүй/ гэх мэтийн шинжлэх ухааны нэр томъёонуудад ч “угсаа” гэдэг үгийг “гарал үүсэл нэгтэй бүлэг хүмүүс” гэсэн утгаар хэрэглэдэг. В.Инжинааш. Хөх судар түүхэн романдаа “Ертөнцийн хүмүүн уг язгуур, удам үндсээ мэдэх нь зүй болой.” хэмээн өгүүлсэн байдаг.Удам гэдэг нэр үгээс удамших гэсэн үйл үг үүсдэг. Удамших гэдэг үгийн утгыг: –1. Бие махбодийн

гадаад төрх, бодосын солилцооны хэвшил, хөгжлийн онцлог үе удамд дамжин давтагдах шинж чанар, 2. Улс үндэстэн ард түмний хэв заншил ёс суртахуун, үзэл санаа хойч үедээ уламлан ирэх гэж Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар тольд тайлбарласан байна. Удамших гэдэг үйл үгээс бас “удамшил” гэх нэр үг үүсдэг бөгөөд түүний утгыг уг тайлбар тольд: “Эцэг эхийн шинж төрх нь үр удамдаа дамжих чанар” хэмээн маш тодорхой тайлбарлажээ.

Төв Азийн нүүдэлчдийг монгол угсаатан, түрэг угсаатан, манж угсаатан хэмээн ялган хэлэлцэх ба тэдгээр нь дотроо угсаатны бүлгүүдтэй байдаг. Монгол хэлэнд угсаа гарал, гарал угсаа, угсаа залгамжлах гэх ба харин удам гарал, гарал удам, хэмээн хэлэлцдэггүй нь **угсаа, удам** хэмээх үгийн утгын ялгаатай холбоотой бөгөөд шинжлэх ухааны **угсаатны зүй, удам зүй** гэсэн өөр өөр салбарууд байдгийг ч үүнтэй холбон үзэх ёстой.

УРАГ хэмээх үгийг С.Шагжийн тайлбар тольд: аливаа худ ургийн хамаат хүн гэж тайлбарласан бол Хорин нэгтийн тайлбар тольд: 1. аливаа худ ургийн хамаат хүнийг цөм ураг хэмээмүй, Жич эцэг эхийг мөн **төгс ураг** хэмээн хэлэлцмүй гэжээ., Я.Цэвэлийн тайлбар тольд: **Ураг** – 1. Худ худгуйн хамаатан; *ураг төрөл, ураг садан, ураг тогтох* /хөвгүүн охин хоёроо эр эм болгохоор хэлэлцэж тохирох/, *ураг бололцох* /эр эмийг холбож худ худгуй болох/ гэсэн бол, Норжин нарын эрхлэн найруулсан тольд: 3. Гэр бүл болсон эр эмийн харьцаа, 4. Худ бололцсон хоёр айлын харьцаа гэж тайлбарлажээ. Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар тольд: 1. Угсаа төрөл; *алтан ураг* /Чингис хааны ургийн хүмүүс/, *ураг төрөл* /мах цусны холбоотой төрөл садан хүмүүс/, *ураг удам* /хүн амьтны уг угсаа/, ураг элгэн /бүх хамаатан садан цөм/, 2. Худ бололцсон хоёр айлын харьцаа; *ураг барилдах, ураг бололцох* /эр эмийг холбож худ худгуй болох/ гэж тус тус тайлбарласан байна. Үүнээс үзвэл **ураг хэмээх үгийн үндсэн утга нь эр эмийг холбож худ худгуйн хамаатай болсныг илэрхийлж байна. Түүнээс гадна Монгол түүхийн зохиолуудад “алтан ураг” хэмээх холбоо үгийг нилээд хэрэглэсэн байдаг. Алтан ураг гэдэг нь зөвхөн тухайн нэр заасан хүний /хааны/ үр удам болохыг заадаг. Жишээлбэл Чингис хааны алтан ургийн хүмүүс гэвэл Хасар тэргүүтэй ах дүүсийн нь үр удмаас зөвхөн Чингис хаан Тэмүүжиний үр хойчсыг ялган нэрлэсэн үг юм. Түүнчлэн Батмөнх даян хааны алтан ураг гэвэл зөвхөн Батмөнх даян хааны л үр удам гэсэн утгатай байдаг.**

САДАН, ТӨРӨЛ гэдэг хоёр үгийн “*садан*” нь Хорин нэгтийн тайлбар толь болон С.Шагжийн тайлбар тольд байхгүй ажээ. Харин “төрөл” гэдэг үгийг энэ хоёр тольд “*Нэг овгийн ах дүүг төрөл хэмээмүй*” гэж адилхан тайлбарлажээ. Я.Цэвэлийн тайлбар тольд: **Садан** – хамаатан, төрөл; *садан төрөл, эцгийн садан, холын садан, Төрөл* – 2. Садан; *садан төрөл, төрөл садан, ураг төрөл, цусан төрөл* /эхийн төрөл/, *ясан төрөл* /эцгийн төрөл/, *төрлийн ах* /нэг овгийн ах/, *төрлийн дүү* /нэг овгийн дүү/, хэмээн садан гэдэг үгийг төрөл гэдэг үгээр, төрөл гэдэг үгийг садан гэдэг үгээр тус бүрийг зөрүүлэн тайлбарласан байна. Өөрөөр хэлбэл хоёр үгийн нэгийг нөгөөгөөр нь солбин тайлбарласнаар хоёр үг хоёулаа тайлбаргүй болжээ. Хорин наймт тайлбар тольд: **Төрөл** – нэгэн өвгөөс үржсэнийг нь төрөл, **Садан** – төрөл ургийн үр хүүхэд бүхнийг аймаг садан хэмээн тайлбарлажээ. Тэгвэл Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар тольд: **Садан** – Хэвтээ чиглэлийн гарлын холбоотой хамаатан хүмүүс; *ойрын садан* /гарлын холбоо ойр хүн/, *холын садан* /гарлын холбоо хол хүн/, *эхийн садан* /цусан

төрлийн холбоотой хүн/, *эцгийн садан* /ясан төрлийн холбоотой хүн/, *амраг садан* /хань болон хамаатан хүмүүс/, *төрөл садан* /яс махны барилдлагатай хүмүүс/, *ураг садан* /а. Цусан төрлийн холбоо бүхий хамаатан хүмүүс, б. Худ ургийн хоорондын холбоо сүлбээ/, *хамаатан садан* /яс, цус, ураг төрлийн харилцаа холбоо/, *элгэн садан* /мах цусны холбоо бүхий төрөл хүмүүс, ойрын төрлийн хамаатан/, **Төрөл** – 1. хүний амьдрах үе, нэгэн нас; 2. Садан; *төрөл хүмүүс* /садан хүмүүс, гарал угсаа нэгтэй хүмүүс/, *цусан төрөл* /эхийн төрөл/, *ясан төрөл* /эцгийн төрөл/, *төрөл садан* /хамаатан садан, мах цусны барилдлага бүхий хүмүүс/, *төрөл төрөгсөд* /хамаатан садан/, *төрөл угсаа* /угсаа гарал, удам судар/, *төрөл удам* /удам угсаа/, *ураг төрөл* /мах цусны холбоотой төрөл садан хүмүүс/, хэмээн тайлбарласан байна. Энд “*төрөл*” гэдэг үгийг шууд садан гэж тайлбарласан байх ба “*садан*” гэдэг үгээ гарал угсаа нэгтэй хүмүүс гэсэн утгаар тайлбарлаж, “*төрөл хүмүүс*” гэдгээ шууд “*садан хүмүүс*” хэмээн тайлбарласнаар энэ хоёр үг хоёулаа тайлбаргүй болсон байна. Бас “*садан*” гэдгийг хэвтээ чиглэлийн гарлын холбоотой хамаатан хүмүүс гэж тайлбарласан нь толь ашиглаж буй хүнд ойлгомжгүй болсон байна. Энэхүү хэдэн мөрийг эвлүүлэн бичиж буй миний бие Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь зохиох ажлыг удирдан ажиллаж байхдаа зохиогчдод хандан утга нь ойролцоо хоёр үгийг нэгийг нөгөөгөөр нь тайлбарлаж болохгүй, тэгвэл хоёр үг хоёулаа тайлбаргүй болдог гээд Цэвэл гуайн тайлбар тольд буй төрөл, садан хэмээх хоёр үгээр жишээ татан ярьж байсныг толийн зохиогч найруулалгүйгээр шууд миний ярьж байснаар үгийн тайлбар болгон бичсэнээс ийм ойлгомжгүй тайлбар гарсан бололтой.

Хүмүүсийн төрөл садны холбоо их нарийн тогтолцоотой байдаг. Тухайлбал “*би*”-ээс дээш эцэг, эх, өвөг эцэг, эмэг эх, элэнц, хуланц; “*би*”-ээс доош хүү, охин, ач, зээ, жич, гуч гэх мэтээр босоо тэнхлэгийн шууд холбоотойг /нэг нь нөгөөгөө төрүүлсэн/ нь төрөл хэмээн нэрлэнэ. Эцгийн талын төрлийг ясан төрөл, эхийн талын төрлийг махан /цусан төрөл гэдэг нь кровенное родство гэдгийн үгчилсэн орчуулга/ төрөл гэдэг. Өөрөөр хэлбэл “төрөл” гэдэг нь төрөх, төрүүлэх гэсэн үгтэй язгуур нэгтэй үг юм. Тэгвэл “*би*”-ээс ах, эгч, дүү, үеэлд, хаяалд, бөл, бөлөнцөр, авга, нагац, гэх мэтээр хэвтээ тэнхлэг дэх холбоог нь садан хэмээн нэрлэдэг. “*Садан*” гэдэг нь салаа, салах, салбар гэх үгтэй нэг язгууртай юм. Дээрх хоёр үгийн бие биеэсээ ялгарах утгын гол ялгаа нь энэ юм. Энэ ялгааг салган ойлгохгүйгээс “*садан төрөл, төрөл садан*” гэж бүдүүн тоймоор бүрхэгдүүлэн яриад садан гэдэг нь хэн юм, төрөл гэдэг нь хэн юм гэдгээ мэдэхгүй болсон байна. Нэгэнт эдгээр үгийнхээ үндсэн утгыг тогтоож чадаагүйгээс *төрөл садан, ураг садан, хамаатан садан, элгэн садан* гэх зэрэг холбоо үгсийн утгыг ялган нарийн тайлбарлаж чадаагүй байна. Мөн *төрөл садан, төрөл төрөгсөд* гэсэн холбоо үгсийг хоёуланг нь “*хамаатан садан*” гэсэн үгээр тайлбарласан нь оновчтой болж чадсангүй. Ийм жишээ олныг дурдаж болно.

ХАМААТАН гэдэг үгийг Я.Цэвэлийн тольд: **Хамаатан** – садан төрлийн хүмүүс; Норжин нарын найруулсан Монгол хэлний тольд: **Хамаатан** – төрөл садан хэмээн тайлбарласан байна. Тэгвэл 2008 онд хэвлэгдэн гарсан таван боть **Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар тольд**: **Хамаатан** – Садан төрлийн хүмүүс; *холын хамаатан* /өөрийн ах дүүсийн хэн нэгэнтэй дам холбогдох садан төрлийн хүн/, *хамаатан садан* /ураг төрлийн хүмүүс/, *хамаатан сүлбээтэн* /хамаа сүлбээ бүхий хүмүүс/ хэмээн тайлбарласан байна. Өөрөөр хэлбэл “*хамаатан*” хэмээх үгийг “*садан*

төрлийн хүмүүс” гэж яг адилхан утгаар тайлбарлажээ. Өөрөөр хэлбэл садан төрлийн хүмүүсээ хамаатан гэж нэрлэдэг хэмээн эдгээр тайлбараас ойлгоно. Тэгвэл “*хамаатан*” гэдэг үгэнд садан, төрөл гэсэн утга байхгүй. Энэ үгийн үндсэн утга нь “*хамаа бүхий хүн*” бөгөөд тухайн хүн /би/ -ий төрөл ч биш, садан ч биш, гэхдээ таны төрлийн хэн нэгэн хүний, эсвэл таны садны, эсвэл таны худ ургийнхны хэн нэгэнтэй хамаа бүхий хүнийг хамаатан гэж хэлдэг ажээ. Хамаатан гэдэг үгийн эсрэг утга нь “*хамаагүй*” билээ. Тийм ч учраас аав ээж, хүү охин, ач зээ зэрэг төрлийн хүмүүсээ, авга нагац, ах эгч, дүү, үеэл хаяал, бөл бөлөнцөр, зэрэг садны хүмүүсээ хамаатан хэмээн нэрлэдэггүй. Хэрэв та өөрийн аав ээж, ах эгч, дүү, хүү охин зэрэг төрөл саднаа “*хамаатан*” хэмээн дуудвал түүнийг доромжилсон хэрэгт унах нь гарцаагүй.

Эцэст нь хэлэхэд, монгол хэлэнд төрөл садан, удам угсаа, уг гарал гэх мэтээр ихэвчлэн хоршин хэрэглэгддэг, ойролцоо утгатай олон арван үгсийн тус бүрийнх нь бие даасан утга бүрхэгдэн бүдгэрч, улмаар хүмүүсийн яриа, тайлбар толь, орчуулгын толь бичгүүдэд ч өөр өөр утгатай хэрэглэгдэж байгаад анхаарлаа хандуулан утга зүйн нарийвчилсан судалгаа хийх шаарлагатай байна.

НОМ ЗҮЙ

1. *Монголчуудын түүх соёлын атлас*. (2004), 140-р тал Улаанбаатар.,
2. Рашид-Ад-дин. (1952) *Сборник летописей*. Том.1, кн. II, М-Л. 13-р тал.
3. *Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь. Таван боть*. (2008) Улаанбаатар.,
4. Цэвэл. Я. (1966) *Монгол хэлний товч тайлбар толь*. Улаанбаатар.,
5. Шагж. С. (1998) *Монгол үгийн тайлбар толь*. Монгол улсын Соёлын сан, Дундад улсын үндэстний хэвлэлийн хороо.,
6. *Хорин нэгт тайлбар толь*. (1979), Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо.,
7. *Монгол- орос дэлгэрэнгүй их толь*. Дөрвөн боть, (2001) Москва.,
8. Голстунский. К.О. (1893-1895) *Монгольско-русский словарь*. Т-I, II, III, С-Петербург.,
9. Ковалевский. О. (1844-1849) *Монгольско-русский-французский словарь*. Том I-III, Казань.,
10. *Хорин наймт тайлбар толь*. (1994) Намжилмаа эмхлэв. Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо.
11. *Монгол хэлний толь*. (1999) Эрхлэн найруулагч Ц.Норжин, Ман Мөрөн, Өвөр монголын ардын хэвлэлийн хороо.,

SUMMARY

In the modern Mongolian language, the words such as *ovog, turul, sadan, ug, ugsaa, udam, urag, khamaatan* are widely used in either the spoken or written language. As of yet, we do not know the concrete meanings and do not clearly distinguish the meanings between these words. *There are serious problems, such as explaining one word by another similar one (For example: Explaining sadun by turul, but turul by sadun) and to explain two different words as same because of the lack of suitable explanations in Mongolian language dictionaries.* In the article, the concrete meanings of these words will be brought to light by the author.